

EMIGRACJA ZAROBKOWA W UKRAIŃSKIEJ RODZINIE: PROBLEMY, DYLEMATY, KONTROWERSJE

Fabian ANDRUSZKIEWICZ^{1*}, Olga CHYŻNA², Ao DENGGAOVA³

¹ Uniwersytet Opolski, Opole; fabian@uni.opole.pl

² Pedagogium Wyższa Szkoła Nauk Społecznych, Warszawa; khyzhna@gmail.com

³ Narodowy Pedagogiczny Uniwersytet, Kijów, Ukraina

* Korespondencja: fabian@uni.opole.pl, tel. +48 692450447

Streszczenie: W artykule podjęto próbę ukazania dylematów współczesnej ukraińskiej rodziny, będących następstwem migracji zarobkowej, analizowanie negatywnych aspektów jej kryzysu, jak również wskazanie kierunków uzdrowienia sytuacji. Wpływ migracji zarobkowych na społeczeństwo i rodzinę może być analizowany wieloaspektowo, m.in. rozpatrując ich skutki w kategoriach korzyści lub strat dla kraju, jak i samej rodziny. Przez cały czas była ona podstawą społeczeństwa ukraińskiego, jego aktywnym elementem, wpływającym na wszystkie procesy życia społecznego, będąc twórczym środowiskiem. Migracja zarobkowa, w pewnych przypadkach zmienia ten stan, powodując, że rodzina staje się środowiskiem dysfunkcyjnym, nie wywiązuje się z zadań, jakie ma do spełnienia wobec własnych dzieci, nie zapewnia im podstawowych warunków do życia, rozwoju i edukacji.

Słowa kluczowe: rodzina, migracja zarobkowa, wychowanie, edukacja.

LABOUR EMIGRATION IN THE UKRAINIAN FAMILY: PROBLEMS, DILEMMAS, CONTROVERSIES

Abstract: The article attempts to show the dilemmas of the contemporary Ukrainian family, caused by labour migration, analyzing the negative aspects of the crisis, as well as the directions of the healing situation. The impact of job migration on society and the family can be analyzed in several ways, and its effects can be considered in terms of benefits or losses for the country and the family itself. The family has always been the foundation of Ukrainian society, its active element, influencing all processes of social life, being at the same time a creative environment. Labour migration, in some cases, changes this state, causing the family to become a dysfunctional environment, failing to fulfill the tasks it has to fulfill towards its own children, not providing them with the basic conditions for life, development and education.

Keywords: family, job migration, upbringing, education.

1. Wstęp

Przez cały czas rodzina była podstawą społeczeństwa ukraińskiego, jego aktywnym elementem, wpływającym na wszystkie procesy życia społecznego. Jako ważne ogniwo w społeczeństwie rodzina pełni niezwykle ważne funkcje społeczne i etniczne, które łączą ją ze wszystkimi sferami ludzkiego życia. Ukraińska rodzina, mając tak ważne zadania do spełnienia, jest przedmiotem badań różnych dyscyplin naukowych, a w szczególności socjologii, demografii, ekonomii, psychologii, pedagogiki, medycyny, prawa i innych. Każda z tych dyscyplin charakteryzuje się indywidualnym podejściem, koncentrując się nad badaniami osobliwości wychowania rodzinnego, kształtowania wartości rodzinnych, rozwoju duchowości rodziny jako moralnego odbicia społeczeństwa.

Według słownika języka ukraińskiego, „Rodzina, jest to grupa ludzi składająca się z mężczyzny, kobiety, dzieci i innych bliskich krewnych żyjących razem” (Eroshenko, 2012). W dzisiejszej literaturze przedmiotu interpretacja rodziny jest powszechnie rozumiana jako stowarzyszenie ludzi oparte na małżeństwie lub powinowactwie krwi, które łączy wspólnota życia i wzajemna odpowiedzialność.

Rodzina według encyklopedii pedagogicznej, „stanowi integralną część każdego społeczeństwa; stanowi jego najmniejszą, a zarazem podstawową komórkę. Jest najważniejszą grupą społeczną” (Pomykało, 1993). Jednoczy szczupłe grono osób, skupione we wspólnym ognisku domowym aktami wzajemnej pomocy i opieki, oparte na wierze w prawdziwą lub domniemaną łączność biologiczną, tradycję rodzinną i społeczną; wśród innych grup rodzinę wyróżnia współwystępowanie następujących cech: wspólne zamieszkanie członków, wspólne nazwisko, wspólna własność, ciągłość biologiczna i wspólna kultura duchowa wyrastająca na gruncie miłości (Pomykało, 1993).

W tradycjach ukraińskich, rodzina zawsze opierała się na zasadach duchowości i wiary, w harmonii z naturą, a w przekonania M. Stelmahovycha, nabywała „kosmicznej inspiracji” (ojciec – „misiąc”, matka – „gwiazda światła”, dzieci – „gwiazdy”), zwłaszcza w okresie Świąt Bożego Narodzenia (Stelmachowicz, 1998). Rodzinę zjednoczyła także wspólnota zainteresowań narodowo-kulturalnych: ukraińska rodzina ceni ukraińską bajkę, śpiew ludowy, taniec, język ojczysty. Dziecko przyswaja w rodzinie narodową kulturę, język, moralne wartości. Poprzez uczenie cnót, takich jak miłość i szacunek dla rodziców, harmonii rodzinnej, poczucia głębokiej więzi, duchowego przywiązania do domu, do rodzimej kultury i języka, nabywało ono naturalną potrzebę i pragnienie, stworzenia własnej przyszłej rodziny, wzorowanej na tej z której samo pochodzi.

Rodzina to podstawowe środowisko wychowawcze dziecka. Tu nawiązuje ono pierwsze kontakty z innymi ludźmi, tu zdobywa początkowe doświadczenia z dziedziny współżycia społecznego, które stają się podwaliną i zaczątkiem jego rozwoju społecznego. Badacze

zajmujący się zjawiskiem niedostosowania społecznego twierdzą, iż częstym źródłem wypaczeń osobowości są stosunki rodzinne.

Obecnie ważne jest zbadanie stanu i procesu zmian we współczesnej ukraińskiej rodzinie, analizowanie jej negatywnych aspektów kryzysu, jak również wskazanie kierunków uzdrowienia sytuacji. Według O. Chyżnej, „W obecnych warunkach na Ukrainie instytucja rodziny nie zawsze daje podstawy do optymizmu: odzwierciedla negatywny wpływ takich czynników jak ubóstwo, niepewność społeczna i prawna wielu kategorii społecznych, mieszkalnictwo i inne problemy materialne, bezrobocie, degradacja systemu edukacji, tradycyjne wartości edukacji” (Khyzhna, 2015).

Uogólnienie danych z badań socjologicznych pozwala rozróżnić następujące cechy współczesnej rodziny ukraińskiej:

- Zmiana orientacji wartości dzieci i rodziców.
- Oddzielenie młodej rodziny od „stada rodzinnego”.
- Zmniejszenie liczby rodzin.
- Zmniejszenie pozytywnego wpływu środowiska społecznego na rodzinę.
- Niezrozumienie przez rodziców mechanizmów tworzenia ludzkich relacji z dziećmi, ich pragnienia do odgrywania roli lub tworzenia własnego wizerunku.
- Alokacja nietradycyjnych związków małżeńsko-rodzinnych na Ukrainie.

Takie oznaki postrzegane są jako stany kryzysowe, prowadzące do rozwoju jej dysfunkcji: wzrostu dynamiki rozwodów, niższego wskaźnika urodzeń, wzrostu wskaźnika urodzeń dzieci pozamałżeńskich, wzrostu napięcia rodzinnego, niezadowolenia, katastrofalnego pogorszenia materialnego i duchowego dobrostanu.

Według Ministerstwa Justycji Ukrainy, w ubiegłym roku nastąpił spadek zawieranych małżeństw, natomiast zwiększyła się liczba rozwodów. W 2016 r. zarejestrowano 229,45 tys. nowych rodzin, czyli o 69 6 tys. mniej aniżeli w 2015 r. Liczba rozwodów w ciągu ostatniego roku wzrosła o 1,2 tys. (35,46 tys. w 2016 r. przy 34,2 tys. w 2015 r.) (MJU, 2017).

Eksperti są przekonani, że takie wyniki statystyczne są związane z sytuacją w kraju, z brakiem równowagi wytycznych społeczno-ekonomicznych i zasad moralnych.

Badania przeprowadzone przez ukraińskich socjologów, demografów, psychologów, ukazane na oficjalnej stronie Ministerstwa Justycji Ukrainy, pozwalają ocenić aktualny stan funkcjonowania ukraińskiej rodziny jako niezadawalający (MJU, 2017). Wyniki badań naukowych pozwalają wydzielić następujące trendy w funkcjonowaniu współczesnej rodziny:

- wyraźny wzrost liczebności rodzin rozbitych i związków pozamałżeńskich;
- świadomie nie są zawierane małżeństwa, a zaspokojenie potrzeby miłości wiąże się z poszukiwaniem partnera seksualnego, a nie z tworzeniem rodziny;
- wśród motywów tworzenia rodziny w młodym wieku dominują powody materialne i racjonalne warunki
- małodziejność jako preferencja wśród młodych małżeństw;

- w młodym małżeństwie obserwuje się zbyt duże wymagania w stosunku do partnera i do małżeństwa jako całości, co prowadzi do porzucenia rodziny i samorealizacji w działalności zawodowej;
- większość par nie jest skłonna do współpracy, nie szuka sposobów na ustabilizowanie swoich relacji. Nie rozwinęła się u nich zdolność do rozwiązywania problemów interpersonalnych. Wszystko to tworzy przyczynek do rozvodu traktowanego jako środek rozwiązywania konfliktów i napięć;
- znaczna część młodzieży koncentruje się na ponownym małżeństwie i pozamałżeńskich związkach w przypadku, gdy małżeństwo się rozpada.

Opisane tendencje wskazują, że pozytywne aspekty starego modelu rodziny nie są już aktualne, a nowe formy jeszcze się nie rozwinęły. Osłabienie instytucji rodziny, niezdolność do przystosowania się do zmian w życiu, wzroście izolacji interpersonalnej wymaga zapewnienia pomocy i pilnych działań ze strony państwa, polityków, naukowców, a w szczególności psychologów i wychowawców, a także każdej osoby, która uważa rodzinę za najwyższą wartość społeczną.

W każdej rodzinie, według Tadeusza Pilcha i Ireny Lepalczyk w okresie jej istnienia, można wyodrębnić pewne funkcje, a w szczególności: kontrolną; seksualną; socjalizacyjno-wychowawczą; emocjonalno-ekspresyjną; materialno-ekonomiczną (Pilch, and Lepalczyk, 1995).

Materialno-ekonomiczna funkcja rodziny w obecnych czasach często wiąże się ze zjawiskiem tzw. emigracji zarobkowej, która na ogół ma na rodzinę destrukcyjny wpływ.

W związku z tym zjawiskiem pojawia się wiele nowych terminów takich jak: rodzina rozłączona, rodzina ryzyka czy rodzina czasowo niepełna.

Formalnie są to rodziny pełne, jednak ze względu na wyjazd rodziców lub jednego z rodziców w rzeczywistości funkcjonują jako rodziny niepełne.

Współczesne rodziny ulegają licznym procesom wynikającym z tych czynników i z szeroko pojętej globalizacji. Sytuacje ekonomiczne, polityczne i społeczne, w sferze kultury czy edukacji wywołują zmiany, jakie zachodzą we współczesnej ukraińskiej rodzinie, zarówno o charakterze pozytywnym, jak też destruktywnym.

Ujawniają się niepokojące zjawiska zagrażające rodzinie, jej wewnętrznej strukturze i funkcjonowaniu, jak: dezintegracja w sferze emocjonalnej, rozłąka związana z migracją, mediatyzacja życia rodzinnego, niewydolność wychowawcza, nieporadność, uzależnienia, wpływające w znacznym stopniu na podstawowe funkcje rodziny, zwłaszcza opiekuńcze, wychowawcze, emocjonalne, kulturalne i rekreacyjne.

Rodzina staje się środowiskiem dysfunkcyjnym, nie wywiązuje się z zadań, jakie ma do spełnienia wobec własnych dzieci, nie zapewnia im podstawowych warunków do życia, rozwoju i edukacji.

2. Migracja zarobkowa

W dobie kryzysu gospodarczego, w związku z otwarciem granic, migracja zarobkowa stała się zjawiskiem często występującym. Migracja to wędrówki i przemieszczanie się ludności, które mają na celu zmianę miejsca zamieszkania na zawsze lub na jakiś czas, mająca przede wszystkim w dzisiejszych czasach charakter ekonomiczny.

Wpływ migracji zarobkowych na społeczeństwo i rodzinę może być analizowany wieloaspektowo, można rozpatrywać jej skutki w kategoriach korzyści lub strat dla kraju, gospodarstw domowych jak i samej jednostki. Niewątpliwie pozytywnym efektem wyjazdów zarobkowych w gospodarce krajowej jest spadek bezrobocia, a w konsekwencji zmniejszenie napięcia społecznego wynikającego z trudnej sytuacji na rynku pracy, z drugiej strony jednak, jeżeli weźmiemy pod uwagę fakt, że najczęściej emigrują ludzie młodzi, energiczni i przedsiębiorczy, kraj traci szansę na wykorzystanie tego potencjału do swego rozwoju gospodarczego i podniesienia swej produktywności.

Migracja zarobkowa może dokonywać się na różne sposoby: wyjazd całej rodziny, czasowy wyjazd jednego z rodziców za granicę, czasowy wyjazd obojga rodziców, wymienne wyjazdy rodziców, a także stałe porzucenia rodziny podczas wyjazdów zarobkowych. W kontekście psychologicznym migracja zarobkowa ma zwykle negatywny wpływ na rodzinę, w opinii socjologów i psychologów tworzy obszar patologiczny.

Jednym z rodzajów migracji jest wyjazd całych rodzin, gdzie oboje rodzice wraz z dziećmi decydują się zamieszkać za granicą. W krajach do których emigrują, funkcjonuje zwykle dobrze rozwinięta opieka społeczna, która sprawia, że kobieta może zostać w domu i zająć się wychowaniem dzieci, Poza tym, wiele z tych małżeństw myśli o przyszłości dzieci, chce im dać szansę gruntownego opanowania języka obcego, co może się okazać ważne dla ich przyszłości. W tej sytuacji emigracja jawi się jako pomocna rodzinie i jest szczególnie korzystna dla dzieci, które mają zrelaksowaną stresów mamę cały czas dla siebie.

Druga, większa, grupa to rodzice, jedno albo dwoje, którzy wyjechali za granicę pozostawiając swoje dzieci w domu. Szczególnie dużo jest ojców – mężczyzn, którzy pracują za granicą i tworzą zabezpieczenie materialne rodziny. Jednakże wraz z wydłużającą się rozłąką następuje osłabienie więzi rodzinnych. Wielomiesięczna nieobecność powoduje wiele trudności i problemów, zarówno natury psychicznej, jak i moralnej, kończących się niejednokrotnie rozpadem małżeństwa.

Trwała nieobecność jednego z małżonków powoduje, że zanika to, co najważniejsze w małżeństwie: bliskość, okazywanie sobie uczuć, wspólne rozmowy. Wpływa to niepostrzeżenie na ochłodzenie miłości i może prowadzić do jej zaniku. Rozłąka wywołuje wiele złożonych przeżyć, które rodzą poczucie osamotnienia, tęsknotę, z którą migranci i ich rodziny nie zawsze dają sobie radę.

Nie bez znaczenia dla rozpadu więzi małżeńskiej jest fakt, że podczas pracy za granicą ludzie dopasowując się do nowego środowiska, porzucają własną tożsamość i przyjmują tożsamość narzuconą im przez nowe otoczenie. Doświadczają kolizji wartości i norm i nie zawsze potrafią sobie radzić z tą różnorodnością wyborów. Trudne okazują się również powroty po długiej rozłące, które wymagają ponownego wejścia w rolę męża i ojca, a także żony i nie zawsze kończą się powodzeniem.

Największymi ofiarami tego typu emigracji zarobkowej wydają się być jednak dzieci. Tracą jedno z rodziców, najczęściej ojca, widzą go w wielu przypadkach bardzo rzadko. Często jest fizycznie w ich życiu nieobecny.

Nie trzeba nikogo przekonywać, że dziecku dla prawidłowego rozwoju potrzebne są nie tylko odpowiednie warunki materialne, ale przede wszystkim czynna, życzliwa obecność obojga rodziców. Każde z nich wnosi bowiem do procesu wychowawczego właściwe sobie elementy. Na ich przykładzie dziecko uczy się co to znaczy żyć razem, zależeć od siebie, być blisko. Choć z jednej strony można stwierdzić, że dziecko żyjące tylko z jednym z rodziców uczy się samodzielności, uczy się radzić sobie samemu, to z drugiej strony należy zauważyć, że dziecko często przeżywa rozłąkę, niejednokrotnie będąc nadmiernie obciążone odpowiedzialnością nieadekwatną do swojego wieku.

Rozłąka może być przyczyną depresji, braku poczucia bezpieczeństwa, zaburzeń zachowania, które z czasem się pogłębiają. Dezorganizacja strukturalna rodziny spowodowana emigracją zarobkową rodzica rodzi odmienne niż w rodzinach pełnych, warunki życia potomstwa. Dzieci z takich rodzin czują się „gorsze” w grupie rówieśniczej, przeżywają poczucie wstydu, żalu, zazdrości. Są to bardzo silne, traumatyzujące doznania i zmieniające charakter relacji między dzieckiem a bliskimi mu osobami, także kolegami, sąsiadami, znajomymi. Wiąż emocjonalna między dzieckiem a rodzicem ulega ciągłemu osłabieniu lub zerwaniu, a dla prawidłowego jego rozwoju bardzo ważne są systematyczne relacje z obojgiem rodziców.

Niepokojącym zjawiskiem prowadzącym do osamotnienia małoletnich jest postępująca dezintegracja rodziny w zakresie np. wspólnego bycia ze sobą w czasie wolnym. Dzieciństwo dla wielu współczesnych dzieci przestaje być bezpieczne, szczęśliwe, a staje się bolesne, krzywdzące, osamotnione.

W sytuacji, kiedy poza granicami kraju przebywa obydwoje rodziców warunki opiekuńczo-wychowawcze jeszcze bardziej się pogarszają. Choć dzieci najczęściej mają zapewnioną opiekę kogoś dorosłego, to zdarza się, że są pozostawione z osobami, które nie sprawują jej odpowiednio: starsze rodzeństwo, dziadkowie w starszym wieku, opłacani opiekunowie.

Istotny wpływ na sytuację rodzin rozłączonych ma także rodzaj migracji. Wyjazdy, zarówno okresowe, jak i stałe, przez swoją specyfikę wyznaczają sposób utrzymania kontaktu w rodzinie: pośredniego lub bezpośredniego, który jest jednym z nieodzownych elementów utrzymania rodziny jako wspólnoty. Jeśli rodzice migrują okresowo, rodziny utrzymują

częstszy kontakt bezpośredni, co przyczynia się do akceptacji rytmu życia podzielonego na etapy migracji i powrotu. Jeśli natomiast wyjeżdżają wahadłowo sytuacja rodzinna jest niestabilna, zaburzona zmianami wynikającymi z naprzemiennej nieobecności matek bądź ojców.

Rodzice, rozłączający się przez emigrację, często nie zdają sobie sprawy z rzeczywistych skutków swych oddziaływań socjalizacyjnych. Realizowany przez nich proces wychowania nie zawsze jest racjonalny, to znaczy podporządkowany jakimś ideałom wychowawczym oparty na pedagogicznej refleksji i wiedzy o współzależności zjawisk. Często nie jest to proces planowy i metodyczny. Według M. Jacyno, jest to pewien styl życia, który można określić jako „sposób wyrażania siebie i unikania niepowodzeń” (Jacyno, 207). Konieczne jest, by rodzice dobierali właściwe formy opieki nad dzieckiem, kontrolowali metody swych oddziaływań socjalizacyjnych, a przede wszystkim potwierdzali te oddziaływania własnym przykładem.

Dzieci wywodzące się z rodzin rozłączonych, częściej niż inne będą realizować swe role w sposób niepełnowartościowy, będą posiadały gorszą orientację w rolach społecznych. Wpływ pośredni to taki, gdzie brak pełnej rodziny oddziałuje na obecnego rodzica. Kształtuje to określone postawy i zachowania, co z kolei wywiera wpływ na dziecko. Bez wątplenia brak rodziców, czy też choćby jednego z nich ma wpływ na funkcjonowanie młodych ludzi nie tylko w środowisku rodzinnym.

Nie bez znaczenia, dla ukraińskiej rodziny jest kierunek migracji zarobkowej. Dla wielu Ukraińców, Polska jawi się główne źródło poprawy sytuacji materialnej. Jest to spowodowane nie tylko zbliżoną kulturą i językiem, ale również uwarunkowaniami geograficznymi, a przede wszystkim:

- bliskością geograficzną,
- sprawną siecią połączeń (autobusowych, kolejowych, lotniczych i innych),
- dynamicznie rozwijającą się komunikacją elektroniczną (ze względu na bliskość terytorialną, ukraińskie firmy telekomunikacyjne oferują liczne pakiety ze zniżkami na rozmowy lub esemesy do Polski, nie wspominając już o rozwiniętych powszechnie możliwościach komunikacji za pomocą Internetu).

Jedno jest pewne, jeżeli pięć lub siedem lat temu Polska była kierunkiem wyjazdów do pracy tylko dla mieszkańców Ukrainy Zachodniej, to obecnie rozszerzył się zasięg terytorialny tej migracji na wschód i południe. Wcześniej Ukraińcy z regionu Odessy, Dniepropietrowska lub Połtawy rzadko przebywali w Polsce. Obecnie nastąpiła zmiana i bardzo często na ulicach stolicy Polski można usłyszeć rosyjski z charakterystycznym ukraińskim akcentem. Migracja zarobkowa Ukraińców do Polski jest procesem pozytywnym dla obu krajów, o czym powiedział dziennikarzom w Kijowie, Ambasador Rzeczypospolitej Polskiej Jan Piekło, podczas otwarcia murala z wizerunkiem Jana Pawła II (Anonim, 16.10.17). „Polska ma ponad milion obywateli ukraińskich żyjących, inwestujących i chcących pracować w Polsce, nie uważamy tego za zły proces, jest to dobry proces, dla

obopólnych korzyści zarówno dla Ukrainy, jak i dla Polski” – powiedział ambasador (Anonim, 16.10.17).

3. Podsumowanie

Obecna sytuacja migracji zarobkowej w Europie, a w szczególności na Ukrainie, niesie za sobą duży problem społeczny. Od kiedy Ukraińcy mogą podjąć legalną pracę za granicą pojawia się nowe słowo definiujące ten problem a mianowicie – eurosieroctwo.

Jest ono zjawiskiem złożonym i wieloaspektowym, przy czym wiedza na jego temat jest nadal niewielka, zwłaszcza w zakresie możliwości podejmowanych działań kompensacyjnych i profilaktyki.

Zjawisko migracji zarobkowej występuje nagminnie, a co za tym idzie, należy w sposób ciągły i systematyczny poszerzać wiedzę w tym obszarze, by nie pozostawać obojętnym wobec tego problemu.

Podstawową formą pomocy na płaszczyźnie pedagogicznej ukraińskim rodzinom, a w szczególności dzieciom, których rodzice wyjechali za granicę do pracy, jest zwiększona kontrola oddziaływania wychowawczego czy pomocy w nauce. W mniejszym stopniu powinny być stosowane specjalistyczne formy pomocy, takie jak socjoterapia, uczenie rozwiązywania problemów, kontroli i wyrażania emocji czy radzenia sobie ze stresem, a także poznawanie siebie i stymulowanie rozwoju systemu własnej wartości i systemu wartości ogólnoludzkich.

Należy pamiętać, że istotny wkład w relacje mogą stanowić: rozmowa, empatia i zainteresowanie. Są to formy wsparcia, jakie każdy z nas może okazać rodzinom dotkniętym rozłąką, spowodowaną migracją zarobkową.

Duchowość ukraińskiej rodziny, najlepsze tradycje edukacji rodzinnej, powinny zapewnić sukces przyszłych pokoleń, a Ukrainie – niezależność, stabilność gospodarczą i polityczną oraz wysoki autorytet międzynarodowy. Rodzina ukraińska powinna stać się podstawą i symbolem odrodzenia duchowego i gospodarczego, celem humanistycznej działalności państwa ukraińskiego.

Bibliografia

1. Eroszenko, O. (2012). *Wielikij tłumacznij słowniksuczasnoj ukraińskoj mowi*. Donieck: TOW Gloria Trejd.
2. Jacyno, M. (2007). *Culture of individualism*. Warszawa: PWN, 35-62.
3. Kaczmarczyk, P. (2006). *Migracje zarobkowe Polaków w dobie przemian*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
4. Katana, K. (2017). Współczesne migracje zarobkowe Polaków. *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, s. Organizacja i Zarządzanie*.
5. Khyzhna, O, and Kondratyeva, O. (2016). *Preparation of social workers to work with teachers in the field of family support in the context of the present uncertain in Ukraine*. *Gaudeamus*, 268-273.
6. Khyzhna, O. (2015). *Issues of contemporary family in the international context*. *Gaudeamus*, 92-98.
7. Lalak, D., and Pilch, T. (1999). *Elementarne pojęcia Pedagogiki Społecznej i Pracy Socjalnej*. Warszawa: Żak Wydawnictwo Akademickie.
8. *Mural Jana Pawła II*. <https://ua.censor.net.ua/n459385>, 16.10.2017.
9. Nyczkało, N. (2016). *Naukowy rozwój pedagogów. Badanie, dojrzewanie, rozwój (na drodze do doktoratu)*.
10. Pilch, T., Lepalczyk, I. (1995). *Pedagogika społeczna*. Warszawa: Żak Wydawnictwo Akademickie.
11. Pomykało, W. (1993). *Encyklopedia pedagogiczna*. Warszawa: Fundacja Innowacja.
12. Stelmachowicz, M.G. (1998). Nowitni perspektywy simiejnowo wychowanija. *Ridna Szkoła*, 7-8, 23-25.
13. *Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань*, <https://usr.minjust.gov.ua/ua/freesearch>, 15.12.2017.